

Олег Бучма
(м. Київ)

РЕЛІГІЙНІ ПРАВА І СВОБОДИ У СПРИЯННІ ДЕРЖАВНО-КОНФЕСІЙНОМУ ДІАЛОГУ ЯК ФАКТОРУ ДЕМОКРАТИЧНОГО ПОСТУПУ УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ТА СУЧАСНОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ.

У статті на прикладі досвіду сучасного процесу українського державо- і правотворення розглянуті питання гарантій і забезпечення реалізації релігійних прав і свобод. Визначено їх місце у сприянні державно-конфесійному діалогу як фактору демократичного поступу України в умовах російської війни проти Українського Світу. Охарактеризована роль норм Конституції України та законів України для утвердження релігійного плюралізму та толерантних державно-конфесійних та міжконфесійних відносин в контексті сучасної геополітичної ситуації. Визначені здобутки у забезпеченні релігійних прав і свобод, розвитку й утвердженні демократичних засад держави і суспільства. Встановлені організаційні, нормативні, процесуальні та інші юридичні проблеми, що створюють перешкоди і загрози гарантіям і забезпеченню реалізації релігійних прав і свобод та державно-конфесійному діалогу в громадянському суспільстві та запропонований шлях їх вирішення.

Ключові слова: війна, громадянське суспільство, держава, діалог, плюралізм, поліконфесійне суспільство, право, релігія, толерантність, Український Світ.

За тридцять років буття суверенної, демократичної України чітко простежуються здобутки в регулюванні державно-конфесійних відносин, що є свідченням успішного державного та правового поступу України. Ці здобутки стали наслідком копіткої роботи, відновленої у своїй суверенності української держави, яка була спрямована на подолання негативної спадщини державного і правового (у галузях конституційного, кримінального, цивільного тощо права) регулювання державно-релігійних відносин в Україні радянської доби. Ця доба трагічно позначилася на культурному і релігійному житті різних націй і народів, які входили до складу Радянського союзу, і які забезпечували життєвий простір нововідродженої російської імперії. А їй (імперії) не потрібними і, навіть, ворожими були будь-які прояви національних, мовних, релігійних і культурних ідентичностей, рис і самобутностей. Тому величезні зусилля і засоби були кинуті тією державою на боротьбу з ними. У цьому

контексті трагічною була доля й українського народу, його культурно-історичного поступу. То були часи розгулу і войовничого/наукового атеїзму з руйнуванням культових споруд, закриттям храмів і перетворенням їх на складські приміщення, конфіскацією, продажом і вивезенням за кордон предметів культу, витворів церковного мистецтва, відправленням священнослужителів до таборів, у заслання/позбавленням громадянства і висилкою з країни, докорінним винищенням, оросійщенням (орадянщенням) українського православ'я, ліквідацією Української автокефальної православної церкви й організацією «входження» українських греко-католиків до нібито «матірної» Руської православної церкви.

Показово, що одним із перших здобутків нової української держави у сфері регулювання суспільно-релігійних відносин став правовий супровід відновлення на принципах гуманізму, толерантності, рівності й справедливості діяльності заборонених і переслідуваних релігійних організацій та реабілітація релігійних діячів, які постраждали від колишнього державно-правового режиму.

За умов приниження почуттів віруючих, безпідставного зображення віруючих людей такими, що не заслуговують довіри, адміністративного втручання в діяльність релігійних об'єднань і груп, проявів грубощів у ставленні до духовенства з одного боку, а з іншого – впровадження цілої системи нових обрядів і звичаїв радянського соціалістичного суспільства (суспільно-політичні, трудові, військово-патріотичні, дитячі, юнацькі, молодіжні, народні, сімейно-побутові обряди і свята), на широкому поширенні яких акцентувала увагу нова редакція програми КПРС 1986 р. Ні про яку свободу світогляду і віросповідання, релігійну свободу, релігійний плюралізм, толерантність, державно-конфесійний, міжрелігійний і міжконфесійний діалоги тощо не могло бути й мови.

Антирелігійне, антигуманне спрямування радянського права виявилось в творенні потужних репресивних і каральних органів для придушення і пригнічення прав і свобод людини (в тому числі й релігійних) та перетворення її на «гвинтика» потужного державного механізму. Відтак, задекларована у

формально-юридичних та політико-ідеологічних нормах система прав і свобод людини, що також стосувалися й релігійного виміру буття, фактично не мала дієвих, реальних юридичних механізмів їх забезпечення та охорони.

Прикметно, що нині «руській мір» з викликами до Українського Світу відкрито/завуальовано, модифіковано у метаморфозах ґрунтується і твориться на тих само засадах – агресії, теророві, війні. Так нині в Україні відбувається повномасштабна війна. Щодня російський агресор здійснює насильство: знищує мирне населення, руйнує міста й села, знищує об'єкти інфраструктури, пам'ятки культури, церкви, молитовні будинки, перешкоджає здійсненню релігійної діяльності переслідує й піддає тортурам людей за релігійними ознаками тощо.

Ще на зорі творення суверенної держави перед Україною постало складне завдання відмовитися від колишньої спадщини регулювання суспільно-релігійних відносин, подолати її наслідки правовими засобами (конституційного, цивільного, господарського, кримінального тощо законодавства), створити умови для розбудови Українського Світу – не як антипода «руському міру», а як власного дому, в якому реальними є права людини і панує свобода, рівність, справедливість, гідність, що стоїть на своєму ментальному, культурно-історичному фундаменті.

На цьому шляху необхідно було перейти до формування нової суспільної, правової, релігійної реальності в Україні з метою звільнення від ідеологічних міфів і догм та творення громадянського суспільства. А точкою дотику релігійної, суспільної, державної і правової реальностей стало створення можливостей становлення загальнолюдських ціннісних орієнтацій і духовних перспектив шляхом усунення протиріч у духовному житті й подолання морального і правового нігілізму.

Зниження ролі державної впливовості, значимості, а то й компетентності, призвело до зіткнення індивідуальних інтересів (які часто-густо були і є протилежно спрямованими), виникнення та ескалації соціальних конфліктів (багато з яких мали релігійну основу) та порушень розумного співвідношення свободи, рівності, справедливості тощо. І в такому випадку необхідним постало

відновлення природної рівноваги між силами громадянського суспільства і державної влади. А одними з найважливіших чинників, що мають вплив на збалансування громадянського суспільства і державної влади є право як основний, ключовий регулятор суспільних відносин та релігія як форма духовної культури. Адже релігія і право попри наявне, як нині, так і в минулому, розмежування (витоково з римського права) на світське і канонічне, пов'язані генетично. Пригадаємо, що ще відомий римський юрист Ульпіан не розмежовуючи право на світське та канонічне і розглядаючи його в єдності стверджував, що юриспруденція як наука про справедливість і несправедливість є знанням речей божественних і людських.

Нині на руїнах цінностей минулих століть виникає, народжується новий, сучасний світ. Світ модифікованої суспільної свідомості, що пропонує нові парадигми, думки, які характеризуються складністю, випадковістю, відсутністю стабільних основ, непередбачуваністю. В середині цього процесу на передній план висуваються релігійна і правова її (суспільної свідомості) форми. Природність комунікації між ними можна пояснити відштовхуючись від природності й історичності зв'язку феноменів релігії і права. Саме в таких умовах і з врахуванням їх специфіки маємо розбудовувати Український Світ.

З часу відновлення незалежності вектор зовнішньополітичної доктрини Української держави став спрямованим на реалізацію, передусім, національних завдань, з одного боку, у міждержавних відносинах, з другого – через участь в універсальних і регіональних міжнародних організаціях в інтересах українського народу – громадян України всіх національностей. Відтак, Україна розпочала процес імплементації у національне законодавство правових стандартів (зокрема й тих, що стосуються релігійних прав, свободи світогляду, віросповідання тощо), які закріплені в міжнародно-правових актах (Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 р.); Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, підписана 4 листопада 1950 р. урядами держав-членів Ради Європи); Міжнародний пакт про громадянські і політичні права,

прийнятий 16 грудня 1966 р. Генеральною Асамблеєю ООН; Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань, прийнята і проголошена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 25 листопада 1981 р.

Декларація про державний суверенітет України [1], яка була прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. визнала перевагу загальнолюдських цінностей над класовими і пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права. Керуючись цим 1 листопада 1991 р. Верховна Рада України прийняла «Декларацію прав національностей України», в якій з поміж іншого закріплювалося, що «усім громадянам України кожної національності гарантується право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів» [2]. Невдовзі, 5 грудня 1991 р. Верховна Рада України прийняла звернення «До парламентів і народів світу» [3], в якому сформульований характер держави та були визначені засади міждержавних відносин України і, зокрема, зазначено, що Українська держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, громадянські, економічні, соціальні та культурні права, свободу релігійних переконань.

Прикметно, що основним національним нормативно-правовим актом у сфері релігійних прав і свобод (до речі, який прийнятий ще в часи СРСР) став Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (введений в дію Постановою Верховної Ради УРСР від 23.04.1991 р.) [4]. Його норми стали основою для всієї нормативно-правової бази щодо регулювання державно-конфесійних відносин та були спрямовані на подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і церкви та забезпечення відповідно до Конституції України, Декларації про державний суверенітет України та норм міжнародного права, визнаних Україною, соціальної справедливості, рівності, захисту прав і законних інтересів громадян незалежно від ставлення до релігії.

Закон гарантував право на свободу совісті громадянам України та здійснення цього права, сприятливі умови для розвитку суспільної моралі й гуманізму, громадянської злагоди і співробітництва людей незалежно від їх світогляду чи віровизнання, релігійних переконань і визначив обов'язки держави щодо релігійних організацій та обов'язки релігійних організацій перед державою.

Слушною є оцінка цього Закону зроблена українським релігієзнавцем В. Єленським: «Закон, який регулює державно-церковні відносини в Україні, було ухвалено за вісім місяців до розпаду СРСР, і з того часу він не зазнав кардинальних змін. Цей Закон передбачає відокремлення церкви від держави і школи від церкви, а також низку важливих положень, навколо яких у наступні роки розгорнуться палкі дискусії. А саме: рівність релігійних організацій незалежно від їхньої історії, часу існування на території України, чисельності і навіть ставлення до української незалежності; право на існування релігійної організації вже в силу самого її створення; відсутність випробувального терміну для надбання релігійною організацією статусу юридичної особи. Ці положення, а також необтяжливий державний контроль за статутною діяльністю релігійних організацій робить Закон 1991 р. одним з найбільш ліберальних на всьому пострадянському просторі. Причому, коли пострадянські держави одна за одною почали робити жорсткішими свої закони про свободу совісті – одні суттєво, інші дуже суттєво – український закон вистояв. Причиною стійкості стали ті ж самі релігійний плюралізм і висока конкурентність у відносинах між релігійними організаціями. Насправді Закон «Про свободу совісті і релігійні організації» далекий від досконалості і по суті, і з точки зору юридичної техніки... Однак майже завжди пропоновані новели підтримуються одними Церквами і є неприйнятними для інших. Тому Закон 1991 р. подібний до знаменитої драбини на другому ярусі Храму Гробу Господнього в Єрусалимі. Його непорушність, подібна до знаходження драбини на своєму місці, означає дотримання неписаної домовленості про статус-кво між центрами сили на релігійній карті України» [6, с. 35].

В цьому контексті, на нашу думку, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» як один з найперших україноцентричних нормативноправових актів проголошеної, але ще не створеної держави заклав вагому цеглину у фундамент Українського Світу.

Згодом основоположні норми Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» були закріплені як такі, що мають найвищу юридичну силу в Конституції України та деталізовані в інших нормативноправових актах – законах і підзаконних актах, що стосуються трудового, сімейного, цивільного, господарського, освітнього, кримінального та ін. галузей права.

28 червня 1996 р. Верховна Рада України від імені Українського народу «усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями» прийняла основний, головний закон держави – Конституцію, яка визначила Україну як суверенну й незалежну, демократичну, соціальну й правову державу [7]. Нарешті українці стали державною нацією, подолавши долею визначений історичний трагізм на цьому тернистому шляху та отримали змогу розбудовувати свій Український Світ.

Конституція України (далі – КУ) практично в межах правового поля і системи суспільних відносин, створила всі умови для збалансування сил громадянського суспільства (де чільне місце зайняла релігія (церква) і державної влади. Так церква в суспільстві відокремлена від держави, а школа від церкви. Тобто, церква не може контролювати чи примушувати до дій чи бездіяльності громадян, виконувати державні, політичні, адміністративно-правові функції. Ознаками цього є відсутність правових форм союзу держави і церкви, представництва релігійних організацій в державних органах, права законодавчої ініціативи релігійних організацій, не втручання в систему правосуддя та ін.

З іншого боку, держава не може втручатися у внутрішньо-церковні справи, канонічну діяльність, самоуправління; не може здійснювати державно-правовий контроль, примус у сфері релігійних відносин. Однак, держава забезпечує охорону законної діяльності релігійних організацій та захист прав віруючих, здійснює правову регламентацію діяльності релігійних організацій та

контролює дотримання ними встановлених державою законів. Правовий режим церкви в Україні визначений Конституцією України й деталізований в інших законодавчих актах української держави.

Власне, сам факт прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. є актом усвідомлення «відповідальності перед Богом» (КУ, преамбула), що є підтвердженням значимості релігійного чинника не лише в історії українського державотворення та сучасного її стану, але і його ролі у поступі українського суспільства в майбутнє. Передусім у Конституції, констатовано, що держава сприяє консолідації і розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, що є ознакою релігійного плюралізму (КУ, ст. 11). Гарантоване право на закріпленій правовий режим церкви в Україні. Зокрема закріплено право кожного на свободу світогляду й віросповідання, яке включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Обмеження цього права законом може бути лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Конституція проголосила відокремлення церкви і релігійних організацій від держави, а школи – від церкви та закріпила як норму, що жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Законодавцем закріплені і певні переваги релігійної діяльності порівняно з політичною діяльністю. Так, Закон України «Про збройні сили України» (ст. 17) [8] обмежує політичну діяльність у Збройних Силах України. Згідно з цим законом військовослужбовці зупиняють членство у політичних партіях та професійних спілках на період військової служби та обмежуються деякі інші їхні права. Проте, кожному військовослужбовцю та резервісту гарантується право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої. Військовослужбовцям та резервістам надається можливість відправляти, одноособово чи колективно,

релігійні культури й ритуальні обряди, вести релігійну діяльність з дотриманням вимог Конституції України та законів України.

З метою створення належних умов для реалізації військовослужбовцями права на свободу світогляду та віросповідання є вирішення питання формування й інституалізації військового капеланства в Україні. Ця проблема активно обговорювалася частіше на громадському та науковому рівнях ще з 90-х років. Але особливо гостро вона актуалізувалася й на державному рівні за зовнішніх викликів, пов'язаних з розв'язаною Російською Федерацією у 2014 р. війною проти української держави та Українського Світу. З цього приводу була прийнята низка підзаконних актів, а нової фази свого розвитку інститут капеланства в Україні набув у 2017 р., коли відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України було введено у Збройних Силах України штатну посаду військового капелана, яка прирівнюється до посади заступника командира полку чи батальйону. У травні цього ж року в Національній гвардії офіційно запроваджено інституцію капеланства для всіх релігій та конфесій, за винятком УПЦ (МП), через антидержавницьку та колаборантську діяльність частини їх кліру.

Завершальним правовим кроком на шляху інституалізації військового капеланства в Україні стало прийняття 30 листопада 2021 р. Закону України «Про Службу військового капеланства», який регулює відносини у сфері реалізації конституційного права на свободу світогляду та віросповідання військовослужбовців Збройних Сил України, Національної гвардії України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, Державної прикордонної служби України, а також визначає правові та організаційні засади і принципи діяльності Служби військового капеланства [7].

Водночас, згідно з Конституцією ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань, але якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, то його виконання має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою (КУ, ст. 35).

Ці питання врегульовуються Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу» (Відомості Верховної Ради України, 1992, № 15, ст.188) введений в дію Постановою ВР № 1976-XII від 12.12.91, ВВР, 1992, № 15, ст. 189; в редакції Закону № 437-XIV від 18.02.99, ВВР, 1999, № 15, ст. 86) [9].

Цей Закон визначив організаційно-правові засади альтернативної (невійськової) служби, якою відповідно до Конституції України має бути замінене виконання військового обов'язку, якщо його виконання суперечить релігійним переконанням громадянина, який підлягає призову на строкову військову службу й особисто заявив про неможливість її проходження як такої, що суперечить його релігійним переконанням, документально або іншим чином підтвердив істинність переконань та стосовно якого прийнято відповідні рішення.

Проте задекларована рівність конфесій перед законом чинна в державно-правових відносинах. Про рівність релігій у суспільно-політичній сфері можна говорити з певною долею умовності. У суспільстві різні конфесії не завжди отримують однакове визнання серед громадян, адже історично його доля може бути зв'язана з певною конфесією. Так, в історії Україна тісно пов'язана з православною церквою, тому не випадково переважна частина населення України релігійно ідентифікують себе з православ'ям. Значимість цієї конфесії в історії, культурі, державності, моральності, спадкоємності традицій українського суспільства не могла не бути відзначеною й на законодавчому рівні. Так, кодекс законів про працю України визначив такі православні релігійні свята – Різдво Христове за Юліанським та Григоріанським календарями (7 січня і 25 грудня), Пасха (Великдень), Трійця, – як святкові й не робочі дні (ст. 73).

Проте, зважаючи на багату палітру, поліконфесійність українського суспільства та проголошений релігійний плюралізм з гарантіями рівності, в цьому ж законодавчому акті закріплено, що за поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництва підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят з відпрацюванням за ці дні [10]. Але в ці дні допустимими є роботи,

припинення яких неможливе через виробничо-технічні умови (безперервно діючі підприємства, установи, організації), роботи, викликані необхідністю обслуговування населення. А робота у зазначені дні компенсується відповідно до статті 107 цього Кодексу.

Всі ці вище окреслені здобутки спрямовані на підвищення рівня забезпечення релігійних прав і свобод як важливого фактору розвитку й утвердження демократичних засад держави. Відтак, за роки незалежності Україна вже має позитивний здобуток в утвердженні належного правового регулювання суспільно-релігійних відносин в Україні, що виявляється в творенні нормативно-правових засад забезпечення релігійних прав і свобод. Проте є низка організаційних, нормативних, процесуальних та інших недоліків і прорахунків, що гальмують це забезпечення та, відповідно, і євроінтеграцію, перешкоджають демократичному поступу України і які потребують комплексного опрацювання, зокрема:

- нормотворча діяльність в релігійній сфері нерідко здійснюється за відсутності загальнодержавної системності, шляхом фрагментарного вирішення наявних проблем в окремих законах та інших правових актах;

- різні правові акти, що регулюють суспільно-релігійні відносини, приймалися впродовж понад тридцять років без достатньої узгодженості понятійно-категоріального апарату і застосовують низку термінів, які неоднозначно сприймаються суб'єктами суспільних відносин (у тому числі правових і релігійних);

- відсутнє спеціальне законодавче регулювання суспільно-релігійної діяльності, що призводить до правопорушень та соціальних конфліктів у державно-церковних та міжконфесійних відносинах;

- норми законодавства, що стосуються релігійного сегменту суспільної реальності потребують подальшої гармонізації з положеннями відповідних стандартів країн Європейського Союзу, розробки і введення правових механізмів реалізації людиною релігійних прав;

– недостатньо врегульованими є проблеми забезпечення релігійної безпеки, протидії правопорушенням та юридичної відповідальності в релігійній сфері.

Відтак, нагальною є проблема кодифікації законодавства України, що стосується регулювання суспільно-релігійних відносин. Особливого звучання це набуває в умовах російської війни проти України, що загострила проблеми національної, державної і духовної безпеки і створила додаткові перешкоди і загрози гарантіям і забезпеченню реалізації релігійних прав і свобод та державно-конфесійному та міжконфесійному діалогу в громадянському суспільстві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Декларація про державний суверенітет України.
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>
  2. Декларацію прав національностей України.
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12#Text>
  3. До парламентів і народів світу: звернення Верховної ради України.
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1927-12#Text>
  4. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>
  5. Про Службу військового капеланства: Закон України
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text>)
  6. Єленський В. Державно-церковні відносини, релігійна свобода і безпека України. *25-річчя Української незалежності як історія релігійних свобод і світоглядного плюралізму: державні інституції та релігійні організації у пошуку моделей партнерства*: зб. наук. матеріалів. Київ : Дух і Літера, 2017. С. 32 – 43.
  7. Конституція України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
  8. Про збройні сили України: Закон України.
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text>
  9. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України.
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text>
  10. Кодекс законів про працю України.
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>
-